

Іванова Т.В.

Сумський державний університет

Карч М.О.

Сумський державний університет

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК МУЛЬТИВАРІАТИВНИЙ ФЕНОМЕН

Проаналізовані поняття гендеру та гендерної ідентичності як частини базової ідентичності людини, що виконує важливу роль у процесах адаптації та саморегуляції особистості. Показана зміна понятійного дискурсу у вивченні гендеру та гендерної ідентичності від есенціалістської дихотомічної спрямованості до квір та перформативної теорії. Проведений аналіз гендерної ідентичності як багатокомпонентного конструкту, який об'єднує в собі особистісні атрибути у зв'язку з поведінкою і актуальними соціокультурними умовами. Підкреслюється важливість теорії соціального конструювання, у фокусі якої знаходиться активність суб'єкта у процесі побудови гендерної ідентичності.

Запропонована модель гендерної ідентичності, яка включає структурний та динамічний компоненти, існування та вияв яких є опосередкованим соціокультурними та біологічними чинниками. Описані структурні компоненти: базовий, рольовий, персональний. Базовий компонент формується на основі біологічних та соціокультурних чинників як процес співвіднесення з маскулінними та фемінними характеристиками.

Рольовий компонент реалізується у площині соціокультурних практик репрезентації гендеру. Персональний компонент формується в результаті співвіднесення власних гендерних концептів з соціально-культурним дискурсом.

Динамічний компонент представляє собою систему когнітивних, емоційних і спонукальних складових частин та реалізується на рівнях поведінковому та у системі «Я-концепції». Проявами поведінкового рівня є психосексуальна та рольова взаємодія особистості. Особа є суб'єктом реалізації загально-культурних та соціально-рольових практик при опосередковуючому впливі певних індивідуально-психологічних характеристик.

Рівень «Я-концепції» представляє собою процес постійного конструювання гендерного «Я», результатом якого може бути, по-перше, саморепрезентація, тобто представлення себе як у системі зовнішньої соціальної взаємодії, так і у внутрішньому плані самоусвідомлення, а по-друге, самовідношення. Самовідношення може бути збалансованим, коли людина визнає власні гендерні особливості та незбалансованим, що проявляється у гендерній дисфорії.

Ключові слова: гендер, гендерна ідентичність, соціальне онструювання, квір-теорія, перформативна теорія, гендерна дисфорія.

Постановка проблеми. Гендерна ідентичність та гендер є одними з найсуттєвіших та фундаментальних характеристик особистості. Формування та реалізація гендерної ідентичності у теперішній час набуває особливого значення набуває у зв'язку з поширенням гендерних стереотипів, певної дисгармонії у розвитку гендерної структури суспільства, необхідності формування толерантності до типів та форм гендерної репрезентації.

Поняття «гендер» (gender) можна визначити як змодельовану суспільством та підтримувану соціальними інститутами систему цінностей, норм і характеристик чоловічої та жіночої поведінки, стилю життя, способу мислення, ролей та відно-

син жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі [1].

Гендер є соціальним конструктом – явищем та поняттям, що належить певній конкретній культурі чи спільноті. На відміну від статі (sex), котра приписується людині від народження, гендер формується у процесі соціалізації. Тому важливо розуміти, що гендер не характеризує індивіда з точки зору його біологічних особливостей. Е.А. Здравомислова та А.А. Темкіна вважають, що уявлення про гендер як про соціальний конструкт

засноване на запереченні біологічного детермінізму в розумінні відносин статей. Природні особливості індивіда, на їхню думку, не відносяться до факторів, що впливають на самоусвідомлення та самоідентифікацію, а отже і не належать до визначальних характеристик особистості [2]. Суттєвий вплив соціального середовища на процес розвитку людини заперечує багато аспектів біодетерміністичного погляду, який традиційно сприймає природні, біологічні факти як незмінні. Клецина І.С. розглядає гендер як організовану модель соціальних відносин між чоловіками та жінками, яка є сконструйованою основними інститутами суспільства [3].

Теорія соціального конструювання гендеру в своєму підґрунті містить два важливих аспекти, які визначають її направленість. По-перше, гендер має бути сконструйованим за допомогою процесу соціалізації, а отже – розподілу людської праці. Крім того, його формують система гендерних ролей, сім'я та засоби масової інформації, підчий вплив неминує потрапляє індивід у процесі власного розвитку. По-друге, гендер будується не тільки соціальними інститутами, але й самими індивідами на рівні їх свідомості, що знаходить відображення у формуванні гендерної ідентифікації. По-третє, гендер існує на рівні поведінковому, що включає прийняття особами тих норм, що задані конкретно культурою чи спільнотою, в якій вона соціалізується та відповідно неї підлаштовується (в поведінці, зовнішності тощо) [4].

Складність визначення гендеру обумовлена тим, що він включає різнорівнені характеристики, що мають суттєвий вплив на його репрезентацію: біологічна стать, статево-рольові стереотипи, статево-рольові норми й статево-рольова ідентичність [5]. При цьому суттєве значення мають статево-рольові особливості, а саме – статева специфіка соціальних ролей, особистісні якості індивідів у суспільному середовищі та їх поведінкові моделям, а також колективні уявлення – стереотипи та загальноприйняті правила та нормативи щодо статево-рольових відносин у спільноті чи соціо-культурному середовищі.

Таким чином, сенс поняття «гендер» та «гендерна ідентичність» продовжують залишатись досить складними у контексті наукової репрезентації, заперечуючи усталене уявлення про дихотомію статі та рольових характеристик.

Мета статті полягає в аналізі підходів до явища гендерної ідентифікації та формування мультіваріативної парадигми для опису даного феномену.

Виклад основного матеріалу. Суттєвого значення при формуванні гендеру як конструкту відіграє гендерна ідентичність, тобто усвідомлення людиною себе як суб'єкта соціальних та психологічних ролей.

Термін «гендерна ідентичність» був введений у науковий обіг у 1955 р. Дж. Мані у якості позначення внутрішнього самовідчуття людини як чоловіка чи жінки [6]. За досить довгий час вивчення даного феномену сформувались різноманітні підходи до його розуміння та інтерпретації. Зокрема, можна виділити такі:

– Гендерна ідентичність – одна з частин базової структури ідентичності, яка характеризує індивіда з точки зору його належності до чоловічої або жіночої групи. При цьому відзначається, що найбільш важливим у даному випадку є власне процес самокатегоризації [7].

– Гендерна ідентичність як ототожнення з певною статтю та ставлення до самого себе як до представника даної статі, засвоєння й опанування відповідних цьому правил та норм поведінки та формування особистісних інтересів [8].

– Гендерна ідентичність як процес формування особистісних характеристик і засвоєння відповідних певній статі норм [9].

– Вивчення гендерної ідентичності як належності до соціальної групи на основі статевих ознак [10].

– Гендерна ідентичність як усвідомлення свого зв'язку з культурними означеннями маскуліності та феміності [11].

– Гендерна ідентичність як інтегральна характеристика «Я структури» [12].

– Гендерна ідентичність – психосексуальний розвиток особистості, опанування нею різних соціальних ролей та формування в процесі розвитку сексуальної орієнтації [13].

Гендерна ідентичність є частиною базової ідентичності людини, внутрішньою структурою, що виконує суттєву роль у процесах адаптації та саморегуляції, а також характеризує самоідентифікацію особистості, визначення індивідом самого себе як представника певної статі – чоловічої й жіночої, поєднання у собі тих чи інших властивостей або заперечення наявності певних якостей.

Гендерна ідентичність формується в процесі соціалізації. Власне процес формування гендерної ідентичності прийнято називати гендерною ідентифікацією.

Якщо гендерну ідентичність ми можемо розглядати у якості змістовно-структурного компо-

ненту ідентичності в цілому, то гендерна ідентифікація характеризує процесуальний, динамічний аспект гендерної ідентичності. Гендерну ідентифікацію можна розглядати як процес формування гендерної ідентичності, що характеризує відповідність людини певної статі до певного гендера, її власне внутрішнє відчуття себе у якості чоловіка або жінки, усвідомлення та прийняття своєї чоловічої та/або жіночої ролі [14].

Із питань даної проблеми існує декілька точок зору, які найбільш широко представлені в теоріях гендерної ідентифікації, що зосереджені на дослідженнях та описі процесу її формування, та теоріях гендерної ідентичності, які описують результат цього процесу.

Важливий внесок у теорію ідентифікації зробив З. Фройд. Хоча в його роботах відсутнє визначення «гендерної ідентичності» як такої, проте його дослідження та розробки надали значного поштовху для гендерної дискусії.

З. Фройд розглядав ідентифікацію як процес формування ідентичності («Я»). Суттєве значення процесу гендерної ідентифікації у цьому випадку надається фігурі батьків: перша ідентифікація стосується взаємовідносин особи з її батьками та наслідкам цієї взаємодії; під час підсилення сексуальних бажань у дитини виникає Едипів комплекс або комплекс Електри, що впливає на подальшу статеву-рольову соціалізацію [15].

Теорія гендерних лінз С. Бем тісно пов'язана з аналізом процесів інкультурації, тобто засвоєнням норми та цінностей культури. Авторка показує, що біологічні феномени статі не мають фіксованого значення, а визначаються соціокультурним середовищем, у якому вони існують. Становлення гендеру відбувається під впливом трьох факторів або «лінз»: андроцентризму, гендерної поляризації та біологічного есенціалізму. Відповідно, людина вже від народження знаходиться під впливом усіх трьох лінз та формує свій гендер у тісному з ними зв'язку. Залежно від культурного дискурсу, прийнятого у даному суспільстві у визначений період часу, гендер людини знаходиться під впливом конкретних норм та правил, що передбачені для маскулінної та фемінної поведінки [16].

У теорії соціального наuczіння А. Бандури підкреслюється, що важливий вплив на формування гендерної ідентичності мають батьківські моделі, які наслідує дитина, отримуючи позитивне чи негативне підкріплення з боку зовнішнього середовища. Таким чином, розвиваючись, дитина починає ідентифікувати себе з тим абстрактним образом, який сформувався у її

свідомості під час спостережень за відповідною поведінкою дорослих [17].

Теорія когнітивного розвитку Л. Колберга наголошує на тому, що інформація щодо гендерної поведінки відображається у свідомості індивіда за допомогою гендерних схем. Виходячи з постулату даної теорії, що людина легше запам'ятовує знання, які вписуються у рамки вже сформованих уявлень, гендерна ідентифікація в даному випадку буде залежати від рівня сформованості та змістовного наповнення інтелектуальних схем дитини: вона дізнається про існування статей, потім співвідносить себе з певною статтю та засвоює відповідні до цього форми поведінки [18].

Теорія соціальних ролей спирається на думку, що переважаюча більшість гендерних відмінностей, які ми можемо спостерігати, є безпосередніми продуктами впливу різних моделей поведінки. Ці ролі, що належать будь якій людині, яка соціалізувалася, можуть як підтримувати, так і пригнічувати певні поведінкові репрезентації. Вплив цих соціальних ролей на особистість призводить до формування в неї навичок та аттитюдів, закріплюючи відмінності у поведінці чоловіків та жінок [19].

Важливим етапом у розвитку та просуванні гендерної дискусії стала праця Е. Маккобі та К. Джеклін «Психологія статевих відмінностей», де було узагальнено результати досліджень психологічних відмінностей статей. У результаті була виявлена відсутність фундаментальних та природних гендерних відмінностей. За висновками дослідників, гендерні подібності є більш значущими, ніж гендерні відмінності. Ця праця серйозно відрізнялась від домінуючих на той час традиційних теорій гендерної ідентифікації та дала поштовх до розвитку гендерної дискусії [20].

Важливий вплив на розвиток уявлень про гендер мала теорія соціального конструювання. Перше, що підкреслює ця теорія – активність індивіда у створенні свого гендеру. Особистість не тільки засвоює гендерні норми і правила, але й може змінювати їх. З одного боку, ці норми нав'язуються суспільством і, отже, культурою. З іншого боку, людина здатна змінити або відмовитися від усіх або частини гендерних норм «тут і зараз» [21].

Із розвитком феміністичної теорії у другій половині двадцятого століття точка зору відносно того, що гендер є соціально сконструйованою категорією, стає все більш розповсюдженою. Зокрема, антрополог Г. Рубін ще у 1975 році стверджувала, що гендер є соціально нав'язаним розділенням

статі, хоч насправді він є продуктом соціальних відносин сексуальності. Як вона влучно зазначала, якщо б не це соціальне нав'язування, у нас існували б особи чоловічої статі та особи жіночої статі, а не «чоловіки» та «жінки» [22].

Суттєвим кроком у перегляді змісту термінів «гендер» та «гендерна ідентичність» стала квір-теорія. Точного визначення терміна «квір» не існує. Зазвичай його застосовують в якості зонтичного позначення для всіх типів сексуальних і гендерних ідентичностей, відмінних від конвенційно прийнятих. Але іноді він сам виступає свого роду ідентичністю, тільки без звичних рамок для будь-якої з них. Він заперечує будь-яку бінарну, категоріальну і есенціалістську модальність. У цілому, саме квір-практики багато в чому створили умови для критичного осмислення гендеру. Гендер починає розумітися як спосіб засвоєння деяких сконструйованих норм, що існують в суспільстві. Ці норми реалізуються в певній поведінці і створюють індивіда як суб'єкта у гендерному відношенні. Таким чином, квір існує не за рахунок відтворення певних норм, але, навпаки, він змушений постійно виробляти щось нове, змінюючи, у свою чергу, погляд на гендер, який починає трактуватися як мінлива та пластична ознака [23].

Виходячи з того, що традиційні гендерні ролі є соціально сконструйованими, вони також могли б бути деконструйованими. Відношення між теорією гендеру та деконструкцією традиційних гендерних ролей було детально описано у роботах Д. Батлер [24]. Вона формулює свою так звану «перформативну теорію», відповідно до якої відмінність між жінками та чоловіками визначаються не по тому, кими вони є, а по тому, що вони роблять. Згідно з перформативною теорією гендерної ідентичності, не існує істинної природи жінок чи справжньої природи чоловіків, що виявляють їх тілесні особливості. Гендер є результатом, або наслідком чисельних перформативних дій (перформативних актів), що виявляються у визначеному культурному контексті та закріплюються багатократним повторенням. Таким чином, гендер – це штучно створений статус, незалежний від біологічних та анатомічних ознак, артефакт, який описує певні характеристики, що не мають прив'язки до біологічних характеристик.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що, по-перше, квір- та перформативна теорії відмовляється від біологічного есенціалізму – будь-яких теоретичних побудов, в яких бінарність виступає головною та універсальною характеристикою особистості і які стверджують наявність виключно жіночої або

чоловічої сутності, що залишається незмінною протягом усього життя людини. По-друге, квір- та перформативна теорії відмовляється від розуміння та трактування сексуальності у бінарних термінах домінування та підпорядкування. Прихильники зазначеного підходу, спираючись на соціальний конструктивізм, відмовляються від жорсткої відповідності гендера та біологічної статі, від розподілу відносин за статями, ілюструючи умовність такої категоризації. Вони вважають, гендер належить до культури так само, як стать належить до природи; він належить також до дискурсивних/культурних засобів, за допомогою яких проводиться і засновується «сексуальна природа» або «природня стать» як «додискурсивна», тобто така, що передує культурі.

У випадку неспівпадіння гендерної ідентичності індивіда з його статтю може сформуватися гендерна дисфорія – стан психологічного дистресу у людей, чия стать, дана їм при народженні, суперечить тій, з якою вони себе ідентифікують.

Гендерна дисфорія замінила поняття «розлад гендерної ідентичності». Цей суперечливий діагноз зазнав великої критики за надмірну патологізацію життєвого досвіду людей, що страждають від трансгендерності/гендерної невідповідності. Гендерна дисфорія відрізняється від розладу гендерної ідентичності головним чином своєю спрямованістю на дистрес, а не на ідентичність, вона не передбачає патології при природних варіаціях статі [25].

Стан гендерної дисфорії та її переживання мають негативні наслідки, які перш за все пов'язані з цілим рядом проблем психічного здоров'я. Загальні проблеми, з якими стикається людина у такому стані, це депресія та тривога, зловживання речовинами та схильність до суїциду. Також стан гендерної дисфорії може бути пов'язаний з розладом аутистичного спектру. У особистості, що переживає подібний стан, можуть спостерігатися наступні характеристики: біологічна вразливість, стан дистресу, відчуття дискримінації та стигматизації.

Висновки та подальші перспективи. Проаналізовані теоретичні підходи дозволяють зробити висновок про те, що гендерна ідентичність є багатокомпонентним конструктом, що об'єднує в собі особистісні атрибути і переживання в їх зв'язку із зовнішнім поведінкою і актуальними соціокультурними умовами та запропонувати модель гендерної ідентичності.

Перш за все, у гендерній ідентичності можна виділити структурний та динамічний компоненти, які існують у просторі соціокультурних чинників

та мають певне співвіднесення з біологічними характеристиками.

До структурного компоненту можна віднести наступні складові: базовий, рольовий, персональний.

Базовий компонент формується на основі біологічних та соціокультурних чинників як процес співвіднесення себе з певними, перш за все, маскулініними та фемінними характеристиками, репрезентованими у даній культурі.

Рольовий компонент формується та реалізується у просторі соціокультурних практикам репрезентації гендеру.

Персональний компонент передбачає співвіднесення власних гендерних концептів з соціально-культурними особливостями соціальної взаємодії.

Динамічний компонент представляє собою систему когнітивних, емоційних та спонукальних складових та реалізується на рівнях поведінковому та системі «Я-концепції».

Проявами поведінкового рівня є психосексуальна та рольова взаємодія особистості. Характерним для даного рівня є те, що особа є суб'єктом реалізації загально-культурних та соціально-рольових практик, зрозуміло, при опосередковуючому впливі певних індивідуально-психологічних характеристик.

Рівень «Я-концепції» представляє собою процес постійного конструювання гендерного «Я», результатом якого може бути, з одного боку – саморепрезентація, тобто представлення себе як у системі зовнішньої соціальної взаємодії, так і у внутрішньому плані самоусвідомлення, а також самовідношення, яке залежить від значної кількості чинників – від біологічної складової до системно-рольових факторів. Самовідношення, у свою чергу, може бути збалансованим, коли людина визнає власні гендерні особливості та незбалансованим, що проявляється у гендерній дисфорії.

Список літератури:

1. Основи теорії гендеру : навч. посіб. / упоряд. Скорик М.М. Київ : Київський інститут гендерних досліджень, 2004. 536 с.
2. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социальное конструирование гендера. *Социологический журнал*. 1998. № 3/4.
3. Клецина И.С. Социально-психологическая концепция гендерных отношений и ее развитие в теоретических и эмпирических исследованиях. *Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. Научный журнал*. № 1. Т. 5. Психология. 2013. С. 53–62.
4. Степанова Л.Г. Особенности формирования гендерной идентичности современных юношей и девушек в контексте социально-психологического развития личности. *Психологическая наука и образование*. 2010. № 2. С. 1–10.
5. Левандовська М.Б. Криза гендерної ідентичності як психологічний феномен. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2007. № 3. С. 320–327.
6. Шорыгин Е.А. Теории гендерной идентичности. Эпоха психоанализа. Санкт-Петербург : ВЕИП. 2017. С. 88–95.
7. Степанов И.С. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и гендерной идентичности личности. *Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*. 2008. № 12(88). С. 110–115.
8. Бендас Т.В. Гендерная психология : уч. пос. Санкт-Петербург : Питер. 2005. 431 с.
9. Рымарев Н.Ю. Личностные особенности подростков с различной гендерной идентичностью : автореферат. дис... канд. психол. наук. Краснодар, 2006. 37 с.
10. Жмуров В.А. Большая энциклопедия по психиатрии. Москва : Джангар. 2010. 864 с.
11. Клецина, И.С. Психология гендерных отношений: теория и практика. Санкт-Петербург : Алетейя. 2004. 408 с.
12. Вержибок, Г.В. Партнёрство как феномен модификации гендерных отношений. *Реализация гендерной политики: от международного до муниципального уровня: Тез. Междунар. науч.-пр. конф.*, 20-21.10.2010, Санкт-Петербург. URL : <http://www.norden.spb.ru>.
13. Helgeson V.S. The psychology of gender. Boston : Pearson. 2012. 148 p.
14. Донець А.А. Особливості формування гендерної ідентичності особистості в підлітковому віці. *Молодий вчений*. Київ, 2014. № 7. С. 162–164.
15. Фрейд З. Психоаналитические этюды. Минск : ООО «Попурри», 1999. 608 с.
16. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 2004. 336 с.
17. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.

18. Kohlberg L. A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes / In: E.E. Maccoby (Ed.). The development of sex differences. Stanford University Press, 1966. P. 48–62.
19. Eagly A. Sex Differences in Social Behavior: A Social-role interpretation. Psychology Press. 2013. 192 p.
20. Maccoby Eleanor E., Jacklin C.N. The Psychology of Sex Differences. Stanford University Press. 1978. 416 p.
21. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. Москва : Academia-Центр; Медиум. 1995. 323 с.
22. Gayle R. The Traffic in Women: Notes on the «Political Economy» of Sex. Toward an Anthropology of Women. New York and London : Monthly Review Press, 1975. P. 121–136.
23. Аннамери Дж. Введение в квір-теорію. Москва : Канон. 2008. 208 с.
24. Батлер Дж. Заметки к перформативной теории собрания. Москва, Ад Маргинем Пресс. 2018. 248 с.
25. Magalhaes C. L. Magalhaes E. S. Gender Dysphoria. Encyclopedia of Psychology and Gender. 2017. P. 651–654.

Ivanova T.V., Karch M.O. GENDER IDENTITY AS A MULTIVARIATIVE PHENOMENON

The concepts of gender and gender identity as part of the basic identity of a person, which play an important role in the processes of adaptation and self-regulation of personality, are analyzed. The change of conceptual discourse from the essentialist dichotomous orientation to queer and performative theory is shown. It is shown that gender identity is a multicomponent construct that combines personal attributes and experiences in their connection with external behavior and current socio-cultural conditions. The importance of the theory of social construction, which focuses on the activity of the subject in the process of constructing identity, is emphasized.

A model of gender identity is proposed, which includes structural and dynamic components, the existence and manifestation of which are mediated by sociocultural and biological factors. The components of structural identity are described: basic, role, personal. The basic component is formed on the basis of biological and sociocultural factors as a process of correlation with masculine and feminine characteristics.

The role component is realized in the plane of socio-cultural practices of gender representation. The personal component is formed on the basis of the correlation of one's own gender concepts with the socio-cultural style.

The dynamic component is a system of cognitive, emotional and motivational components and is implemented at the levels of behavioral and self-concept. Manifestations of the behavioral level are psychosexual and role interaction of the individual. The individual is the subject of the implementation of cultural and socio-role practices with the indirect influence of certain individual psychological characteristics.

At the level of the "Self-identity" there is a process of constant construction of the gender "Self", which can result, firstly, self-representation, ie self-representation in external social interaction, and secondly, in the internal plane of self-awareness and self-relationship. Self-attitude can be balanced when a person recognizes their own gender characteristics and unbalanced, which is manifested in gender dysphoria.

Key words: gender, gender identity, social construction, queer theory, performative theory, gender dysphoria.